

Lunds Universitet
Språk- och litteraturcentrum
Handledare: Birthe Sjöberg
2011-02-14

Lise-lott Hjort
LIVK10

SORG OCH TRÖST

Litteraturens betydelse för barns och ungdomars krisbearbetning

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	1
1.1 Syfte	1
1.2 Metod	2
2. PSYKOLOGISKA UTGÅNGSPUNKTER	3
2.1 Sorgens olika faser	5
3. SORG OCH TRÖST I LITTERATUREN	6
3.1 Jämförande synvinklar	15
4. AVSLUTNING	20
5. LITTERATURFÖRTECKNING	21

1. INLEDNING

En del tänker sig att när sorgen drabbar handlar det om att hitta kanaler där var och en kan bearbeta det som hänt. Flera handböcker är skrivna i ämnet, för att skolor och olika aktörer på samhällets arena ska kunna stötta alla på ett bra sätt. Frågan är hur barn- och ungdomslitteraturen och hur författarna kan beskriva reaktioner av sorg och tröst, så att de gagnar mognadsprocesserna hos barn och ungdomar.

I Peter Pohls och Kinna Giets bok *Jag saknar dig* anknyts det inledningsvis till Astrid Lindgrens & Hans Arnolds bok *Allrakäraste Syster* i upplevelsen: ”Då slutade blommorna att sjunga och träden att spela, och jag kunde inte mer höra bäckens melodi.”¹ En genomgående trend i sammanhanget, kan vara att man kopplar krisupplevelser och möjligheten till tröst till naturen för att hitta det solska som värmer och de bäckar som porlar och förmedlar lugn.

När vi sörjer färdas vi genom inre landskap där chock och förnekelse utgör avresestationer för olika förädlade processer som så småningom leder fram till accepterande och nyorienterande framtidsutsikter. Med utgångspunkt från Atle Dyregrovs framställning om de olika sorgefaserna infinner sig frågeställningen hur de kan komma till uttryck inom barn och ungdomslitteraturen, i vilka sammanhang författarna berättar om sorg och tröst, hur sorgen och trösten förmedlas och vad det får för konsekvenser.

1.1 Syfte

Det kan vara känslomässigt outhärdligt att försöka stava sig igenom den namnlösa sorgen och alla kan behöva stöd på olika sätt. Spörsmålet blir om litteraturens gestalter och det som skrivs kan bistå läsarna i detta dilemma. Undran rör om författarna kan förmedla någon verklig framtidsorienterad tröst där olika delmoment i sorgen får möjlighet att läka eller om det finns tendenser till falsk tröst av typen: det ordnar sig nog ska du se.

Mitt syfte med den här uppsatsen är att undersöka om barn- och ungdomslitteraturens författare framställer sorg och tröst på sådana sätt att de medverkar till att utveckla barn och ungdomars mognadsprocesser. Urvalet har baserats i första hand på litteratur från 1980- och 1990-talen, men jag har också tagit med en bok från tidigare år samt några bilderböcker från 2000-talet för att försöka se om det finns någon skillnad att särskilt lyfta fram. En annan sida i urvalsprocessen rör böckernas huvudpersoner. Jag har sett det som betydelsefullt att både flickor och pojkar representerats och att lite olika åldrar företräts.

¹ Astrid Lindgren och Hans Arnold, *Allrakäraste Syster*, Stockholm 1949, s. 17

Några psykologiska utgångspunkter kommer först att presenteras. Det ger oss ett utgångsläge när det gäller förståelsen av barns och ungdomars mognadsgrad och deras möjligheter att ta emot och bearbeta kriser. Denna kunskap appliceras på den utvalda barn- och ungdomslitteraturen på det sättet att analysen kommer att fokuseras på hur författarna beskriver sorgesituationerna och hur de framställer trösten i förhållande till det som handlingsplaner rekommenderar som det optimala handlings sättet för barn och ungdomar i kris.

I en handlingsplan introducerar Atle Dyregrov 4 olika sorgefaser utifrån vilka vi kan tolka sorgens yttringar. Det handlar om chock, protester, apati och nyorientering. I den utvalda litteraturens olika gestalter kommer dessa sorgens manifestationer att utvärderas. Efter de jämförande aspekterna kommer lite avslutande resonemang, om det kanske är så att litteraturen kan ha mycket att tillföra och om den kan ha förändrats i dessa avseenden under årens lopp.

1.2 Metod

Till den valda barn- och ungdomslitteraturen ställs olika frågor utifrån en deskriptiv och kvalitativ metod. Genom närläsning av litteraturen letas det fram poänger i berättelserna, varifrån man skildrar krisen och trösten. Utgångspunkten är ett psykologiskt perspektiv där frågor som kommer att ställas handlar om utifrån vilka aspekter det som skrivs är bra för barnens utveckling.

De första frågorna handlar om vilka situationer författarna beskriver och hur personerna får reda på det som hänt samt hur de reagerar. Det går kanske att se ett visst psykologiskt mönster i böckerna. Därefter blir det intressant att utforska vilka som tar hand om de drabbade och hur de tar hand om dem, vilken hjälp som det redogörs för i skönlitteraturen och hur trösten når fram.

Den krisbehandling och de sorgefaser som Atle Dyregrov beskriver i sin bok *Sorg hos barn: En handledning för vuxna*, de fyra faserna kommer att användas som analysredskap. Den första fasen uttrycker chock och tvivel, den andra fasen handlar om krisuttryck; fruktan och protest, den tredje fasen handlar om bearbetning; apati och ett förlamande tillstånd och den fjärde fasen gäller nyorientering när allt fortsätter framåt.²

²Atle Dyregrov, *Sorg hos barn*, Lund 2007, s. 16

2. PSYKOLOGISKA UTGÅNGSPUNKTER

I Nils Anderssons bok *Att möta små barn i sorg* betonas vikten av att inse att vuxna och barn tyder realiteten olika för att man har olika referensramar att tolka verkligheten utifrån. Han redogör för hur barn hittar sätt att relatera till sin omgivning gradvis och hur de sakta finner livsmönster för hur de kan förhålla sig själva till omvärlden. Det handlar om kroppslig fysisk förmåga, om att erövra språket och att lära sig förhålla sitt eget jag till kosmos, till alla runtomkring och till allt som sker. De ska finna sina inneboende potentialer och de behöver trygghet ifrån människor i sin omgivning, för att lära sig att manövrera oförutsedda påfrestningar.

När kriser kommer kan det leda till svåra omställningar för barnet. Det är därför det allra viktigaste i krissituationer att barnen får omvårdnad, värme, mjuka stadiga händer och närhet. I första hand handlar det om att tänka på barnens behov, menar Andersson och han fokuserar på vuxnas ansvar att möta kriser hos barn, genom att man måste tangera barnens tänkande, försöka sätta sig in i barnens situation, för att barnen ska kunna ta mark i sig själv efter krisbearbetandet.³

Det nämns att faktorerna som orsakat krisen har betydelse för hur bearbetandet kan fortskrida och att olika orsaker kan göra det svårare att arbeta med det skedda för barnen. En sådan faktor är om omständigheten för det inträffade ägt rum snabbt, och om barnet varit med när det ägt rum och eventuellt sett det som hänt. En annan omständighet kan vara om barnet haft en särskild relation till den som drabbats, om den förbindelsen varit invecklad eller sammansatt av olika känslor. En tredje punkt som nämns är att det kan vara extra svårt för barnet om det inte får reda på hela händelseförloppet, utan det själv måste hitta orsakerna till händelseförloppet. Har barnet fått uppleva svåra företeelser innan som skakat om ordentligt, är det ytterligare ett svårt fenomen att ta hänsyn till och detsamma gäller om många olika livsvillkor förändrats på samma gång. Det som poängteras är att barnet måste få tillgång till att samtala med vuxna i trygga miljöer.⁴

Olika kontaktnät knyts för att kunna hjälpa ungdomar i svåra situationer, bland annat genom Rädde Barnen, och det framkommer t ex i Göran Gyllenswärds och Lotta Polfeldts skrift *Aldrig i livet*, där olika ungdomar fått möjlighet att berätta om sina svåra upplevelser. Här finns det tankar om hur allt blev tomt och mörkt för dem. Allt förändrades och det fick till följd att en del ungdomar upplevde känslor av skuld och ilska. I ungdomarnas berättelser skönjdes också spår av osäkerhet och ensamhet samt funderingar kring hur man kan hantera detta att man blir okoncentrerad och får svårt att följa med i skolarbetet. Det blir uppenbart att man har många frågor man behöver prata om och man är tvungen att försöka hitta en ny identitet. Boken ger råd för hur man kan lära sig att finna denna nya identitet genom att hantera krisreaktionerna och finna vägar där man kan bearbeta det som hänt. Anvisningarna som lämnas är att man måste låta sorgen få tid att värka ut och att det kan ta olika tid hos olika individer. En annan upplysning innefattar detta att sorgen kan te sig olika vid olika tidpunkter och att ingenting är rätt eller fel utan att alla känslor måste få komma upp till ytan i medvetandet och omformas. Eftersom det kan finnas risk för att man kan bli sjuk av att sörja framställs det som viktigt att var och en finner sina möjligheter att ge utlopp för sorgen.

³Nils Andersson, *Att möta små barns sorg*, Stockholm 1995, s. 19

⁴ Andersson, *Att möta små barns sorg*, s. 22

Det kan röra sig om att finna en ny hobby eller något intresse som får tankarna att gå i lite andra riktningar emellanåt. Att få nya uppgifter av något slag är också ett sätt att inrikta sig på något som får tankarna att uppehålla sig med annan. Det kan handla om att man hittar nya kamrater och får möjlighet att samtala, dansa, motionera, rita och måla eller göra något annat där man kan hitta tillbaka till glädjen. Det kan vara så att det kan finnas behov av att ropa ut sorgen konkret. Någon kan känna behov av att krossa någon sak eller riva sönder något för att få ut vreden som kan finnas i sorgen. Samtalen med närstående och med lärare i skolan framställs som oerhört viktiga.⁵

Många handlingsplaner har skrivits. I Per Boges och Jes Diges bok *Möta barn i sorg* finns det handlingsplaner för hur man kan hantera svåra situationer i skolor. Det som betonas särskilt är beredskapen och öppenheten i kommunikationen till alla. Man ger uttryck för att det mest betydelsefulla är att man tar hand om alla och ser till att alla informeras om det inträffade. Det ses som mycket angeläget att man ser till att alla får möjlighet att tala om det som skett. Det uppfattas som centralt att man ser till att uppföljningen fungerar med alla berörda. Denna bevakning handlar om att man skapar ritualer eller möjligheter att på olika sätt bearbeta och minnas den som drabbats. I detta skeende är det barnens behov som man ska tillmötesgå.⁶

Atle Dyregrov skriver, i boken *Sorg hos barn*, om olika reaktioner i samband med budskapet om att de fått sorg; att barns förståelse av döden utvecklas parallellt med den tankemässiga mognaden.⁷ De barn som är under 5 år ser inte döden som något oåterkalleligt och att det gäller alla, menar han. Det ligger utanför deras förmåga att förstå det. De kan inte förstå abstrakta föreställningar utan de är mycket konkreta i sin framtoning och därför bör man undvika bilder som får barnen på villospar.

Yngre barn kan ha pre-logiska föreställningar om det som orsakat dödsfallet och det kan leda till oriktiga uppfattningar om det som skett. Dyregrov talar om de yngre barnens cirkulära tidsbegrepp och menar att de kan tänka sig att, om vi inte hade åkt iväg dit vid den tidpunkten hade det där aldrig hänt. Vidare hävdas att barn också har ett magiskt tänkande, där de är huvudpersoner i det som sker och det skulle kunna leda till att barn tänker att de kan vara orsaken till det som sker. Att uttrycka sina känslor eller att kunna styra sina reaktioner, det är något som små barn inte heller helt har lärt sig. Barns reaktioner kan vara väldigt olika vid olika tillfällen, förutom att det har med den tankemässiga mognaden att göra, så har omgivningen och dess sätt att hantera det som hänt stor betydelse. När budskapet kommer kan det orsaka en fullkomlig blockering hos barnet. Reaktionen kan bli stark, men det kan vara så att barnet inte uppmärksammar underrättelsen. Vederbörande yttrar att man inte hört det som sagts. Informationen har inte anammats. Efter en tid kan det hända att barnet frågar efter den som dött. En gradvis förståelse för att döden är definitiv, den insikten utvecklas successivt hos barn någonstans när barnen är mellan 5 och 10 år. Dyregrov menar att barn mellan 4 och 6 år börjar få en biologisk insikt vad det innebär att leva, men att den insikten inte behöver vara psykologisk. Vid 7 års ålder kan barnen börja förstå att döden är universell och slutgiltig. Fortfarande är föreställningarna konkreta, men deras syn på sig själva som att de står i centrum börjar avta. De tar lättare in andras synvinklar och har lättare för att visa empati med andra.

⁵ Göran Gyllenswärd och Lotta Polfeldt, *Aldrig i livet*, Värnamo 2002, s. 28 ff

⁶ Per Boge och Jes Dige, *Möta barn i sorg*, Kristianstad, 2006, s. 59-95

⁷ Dyregrov, s. 11

Det varierar lite för olika barn när deras inlevelseförmåga har utvecklats. Efter hand som barnen växer upp blir deras skicklighet i att visa känslor allt mer avancerad och det kan också vara så att man försöker förtränga sin sorg. Med anledning av det, är det betydelsefullt att man försöker utforska ifall någon gör det och att man i så fall försöker hjälpa den personen att kunna ge utlopp för sorgen. Olika företeelser kan finnas i bakgrunden till varför man vill försöka undangömma sorgen. Det kan handla om att man fått höra att man inte ska gråta offentligt. Det kan gälla att man känner press ifrån kamraterna. Någon kan ha uttryckt att pojkar inte ska gråta eller att flickor blivit vuxna när de kan behärska sina tårar. Redan från 10-årsåldern infinner sig förmågan till abstrakt tänkande hos barnen och det medför att döden kan ses som en universell, personlig och oundviklig händelse. Barnen kan reagera häftigt och tänka i många olika banor över existentiella aspekter och de kan dra paralleller utifrån den information de fått. Därefter kan de reflektera och se om det fattas upplysningar i det som berättats. Utifrån den vetskapen är det väldigt viktigt att vuxna berättar allt om hur det hela gick till och inte utlämnar något som föranleder felaktiga spekulationer hos barn och ungdomar.

2.1 Sorgens olika faser

Både barns och vuxnas reaktioner vid sorg kan indelas i olika faser, där den första reaktionen handlar om chock och tvivel, där det andra skedet gäller fruktan och protest, där den tredje delperioden berör apati och ett förlamande tillstånd och där den fjärde reaktionen rör sig mot en nyorientering.⁸ Under den första tiden kan man också pendla mellan dessa olika sorgereaktioner, vilka en del beräknar kan ta upp till ett år, medan andra menar att det kan ta flera år, beroende på omständigheterna.

Dyregrov menar att vid förväntade dödsfall kommer de reaktioner som barnen ger uttryck för att bestämmas av den information de fått under sjukdomens förlopp och han beskriver de vanliga reaktionerna. Vanliga effekter är att barnet gråter och upplever saknad och längtan efter den döde. Sorgereaktioner kan åstadkomma kroppsliga smärtor. Krisreaktioner kan ge utslag av tårar och det kan åstadkomma vredesutbrott samt leda till skolsvårigheter. Det kan uppkomma sömnrubbningar, depressioner och ångest. Starka minnen kan ge upphov till skuld-känslor och självförelöser. Olika förändrade beteenden hos barnen kan kräva extra uppmärksamhet.⁹ Saknaden kan visa sig på olika sätt och det kan yttra sig som att barnet letar efter den döde, uppehåller sig vid minnen, upplever den döde som närvarande och identifierar sig med den döde.¹⁰ Andra möjliga beteenden som det beskrivs att man kan finna, det är regressiva beteenden eller att barnen uppvisar att de mognat snabbare igenom krisbearbetningen. Barnens uppföranden kan visa på grubblerier över orsak och mening och att de är pessimistiska inför framtiden.

⁸ Dyregrov, s. 16

⁹ Dyregrov, s. 17

¹⁰ Dyregrov, s. 22

Deras handlingssätt kan ge sken av att de har osunda fantasier beträffande deras uppfattningar av verkligheten. Det kan uppkomma personlighetsförändringar. En avvikande hållning kan vara om det finns någon som undviker kontakt med andra.¹¹ Dyregrov tar också upp skillnaden mellan trauma och sorg, att det är betydelsefullt att skilja på vanliga sorgereaktioner och trauman där barn som t ex bevittnat ett dödsfall kan utveckla posttraumatiskt stressyndrom, vilket försvårar sorgereaktionerna genom att de återupplever traumat gång på gång. Här behövs särskild hjälp så att de plågsamma minnesbilderna tonas ned och positiva minnen av den avlidne framträder.¹²

3. SORG OCH TRÖST I LITTERATUREN

När det gäller böckernas framställningar av sorg och tröst, kan man begrunda hur den psykologiska kunskapen blir märkbar i handlingarna och i de reaktioner som beskrivs. Sorgen och trösten möts i en dynamisk process som kan formera sig lite olika hos olika individer men grunddragen finns där.

I Victoria Hammars och Anna Slanders bok *Farmor och paradiset* börjar handlingen med att barnet frågar var paradiset är och får till svar av farmor att det är ett vackert ställe där fåglar alltid sjunger och dit man kommer när man är död. I denna bilderbok kommer trösten innan farfars död. När det skett och barnet tar emot budskapet, beskrivs det som att musik som både är glad och sorgsen möter barnet, när pappan berättar att det är farfars sista andetag som dansar ut genom fönstret. Barnet får sitta hos farmor och farfar. Hon får se farfar död och hon pussar honom på kinden. Berättelsen kommer nära läsaren. Det är konkret och verklighetstroget. Barnets tankar kretsar kring att farfar ska få uppleva det farmor berättat om paradiset och det verkar tröstande för barnet. Det förefaller inte finnas några direkta uttryck av sorg hos barnet, men det finns ett konkret och aktivt sökande efter paradiset. Eftersom författaren inte berättar om någon sorg hos barnet, antyder det att barnet inte nått den tankemässiga mognad där förståelsen infinner sig om att döden är oåterkallelig.

Bilderna i boken är stora och de är målade med varma glada färger. De signalerar aktivitet. Redan från början kommer tanken på paradiset, innan det berättas om att farfar är död. Denna förberedelse kan upplevas som ett sätt att lugna barnet inför det som ska komma. Aktiviteten märks i farmors och flickans rörelsemönster. De åker buss och de kommer till travbanan. De går på konditori. Barnet söker konkret efter farfar och hans blåa keps och skjorta. Farmor springer iväg med flickan i famnen. Tillsammans letar de efter paradiset och fågelsången som de tror att farfar ska få höra när han kommit till paradiset. Denna aktivitet blir ett sätt att bearbeta det som hänt. Det hjälper också till att avdramatisera berättelsens sorgliga sida. Farmors roll ger uttryck både för de första, de andra och tredje sorgefaserna, när hon hulkar och ropar vem som nu ska hjälpa henne att lösa korsord. Hon vill först inte äta, utan blir kvar i sängen och gömmer sig under täcket. Barnets reaktion beskrivs som pådrivande i det konkreta skeendet beträffande den fjärde sorgefasen och nyorienterandet.

¹¹ Dyregrov, s. 30

¹² Dyregrov, s. 32 f

Trösten framställs som att den infinner sig för både farmor och barnet när de hittat platsen där farmor mötte farfar för första gången. Det betonas att de hör fåglarna och att de kommit till rätt plats.¹³

Den lille pojken Eriks sorgearbete efter sin farfar beskrivs i Kim Fupz Aakesons och Eva Erikssons bok *När farfar blev ett spöke*. Denna bok har också bilder på varje sida. Bilderna har varma färger och utstrålar liv och rörelse. Det finns lite mörkare färger i bakgrunden på några sidor kanske som en illustration till natten men också till sorgen, men de ljusare nyanserna framför tycks vilja markera glädjen som är närmast oss. Det berättas konkret om vad som hänt och att Erik gråter mycket. Mamman försöker trösta genom att säga att farfar blivit en ängel och att han är i himlen. Samtidigt som hon smeker sin son på kinden undrar hon om det inte hjälper att tänka så. Erik försöker föreställa sig det hon säger, men han tycker inte att det hjälper. Erik får vara med på begravningen och han frågar vad som händer med farfar sedan. Pappan håller om honom och han säger att farfar ska ner i jorden. Erik försöker tänka på det som mamman och pappan sagt, men han får inte ihop sina tankar kring detta. Han är för liten för att förstå det, vilket säkert är en poäng från författarnas sida, att ta upp det. De vuxna i Eriks närhet visar trygghet, men de vet inte riktigt hur de skall tala med honom om sorgen. Ett litet barn behöver något konkret att formulera sina tankar kring. Det visar författarna. De beskriver att det blir farfar som hjälper Erik att bearbeta det som hänt. Han kommer tillbaka några nätter för att prata med Erik och för att han själv har något att göra innan han lämnar allt. Författarna ger uttryck för Eriks behov av att sörja och ställa frågor till sin farfar. De visar på hans konkreta sökande efter sin farfar. De åskådliggör den ömsesidiga problematiken i sorgen, när de låter berättelsen upplysa om de frågor Eriks farfar har. Författarna låter Erik och hans farfar minnas tillsammans. De tittar på bilder och de går genom staden tillsammans. De samtalar om vad det kan vara som farfar behöver göra för att han ska komma vidare. Dessa diskussioner utgör en ömsesidig bearbetning av det som hänt och det utgör trösten för Erik. Det beskrivs som att det var just detta som Eriks farfar skulle göra.¹⁴

Allrakäresta syster utgår från den lilla flickan Barbros eget perspektiv. Astrid Lindgren och Hans Arnold låter den lilla flickan berätta om sin till synes påhittade tvillingsyster Ylva-li. Det är en hemlighet som hon verkar fantisera om och som parallellt verkar vara någon form av krisbearbetning. Barbro når ner i sina egna tankedjup och grubblet kan ha att göra med att hon fått en lillebror och frågan är om föräldrarna tycker mer om honom. Författarna låter henne beskriva sin situation med hjälp av ett yttre äventyr. Hon berättar att varken mamman eller pappan vet om hemligheten, att vid födseln 7 år tidigare sprang tvillingsystemen ut och gömde sig bakom den stora rosenbusken.¹⁵ Det är där Barbro hälsar på och är med om äventyrliga skeenden. Det skildras att en stege går ner i marken invid rosenbusken utanför och på den klättrar Barbro ner till sin tvillingsyster, som ropar efter henne med ett språk där vokalerna bytt plats.¹⁶ Det är ett rikt bildspråk som författarna använder sig av och det antyder att den här boken inte är för de allra minsta barnen. Författarnas berättelse verkar ha sin inramning i detta att Barbro som fått en lillebror behöver bearbeta sin roll i familjen. Hon söker sitt nya jag när hon i sitt undermedvetna bearbetar en form av sorg över att hon upplever sig vara utanför, därför att hennes önskningar inte tillgodosätts och för att mamman bara verkar ha tid med lillebror. Beskrivningarna av skeendet låter oss ana att det är Barbros krisbearbetning vi följer i upplevelserna med den påhittade tvillingsystemen, som verkar vara Barbro själv, i de djup där hon låter sina önskningar bli verklighet. Det föreskrivs av författarna, att Barbro får veta att Ylva-Li ska dö, när rosenbusken vissnar. Författarna låter Barbro betrakta den vissnade rosenbusken när hon kommit till insikt om föräldrarnas kärlek till henne.

¹³ Victoria Hammar och Anna Sandler, *Farmor och paradiset*, Stockholm 2005, s. 22

¹⁴ Kim Fupz Aakeson och Eva Eriksson, *När farfar blev ett spöke*, Danmark 2004, s. 26

¹⁵ Lindgren och Arnold, s. 1

¹⁶ Lindgren och Arnold, s. 4

Enligt författarna utgör trösten det att mamman varit orolig för henne och kan lämna lillebror för att söka henne först. En annan sida av trösten är att hon får sin efterlängtnade hund.

I Ulf Nilssons och Anna-Clara Tidholms bok *Adjö, herr Muffin* skildras marsvinets egen sorgebearbetning inför sin förestående död. Han beskrivs av författarna som sju år och han är trött och grå.¹⁷ Han har börjat få ont i magen. Han sitter och tänker på sin familj. Han minns en lång vandring med hela familjen. De kom fram till trädgårdens yttersta gräns, där en fågel betraktade dem ovanifrån. Rädslan vässade sin spets och författarna konstaterade att hamstern sprang runt i sitt hjul, men frågan är om han kom någonstans.¹⁸ Muffin bearbetar sina minnen och han gör en lista på hur bra han haft det.¹⁹ Han får flera brev från sin ägare, som uttrycker sina tankegångar om att det snart är dags för marsvinet att dö. Pappan har förberett sitt barn, som inte nämns vid något namn, inför den stunden.²⁰ Dessa tankar blir ett sätt att bearbeta sorgen för ägaren. Det finns en liten nyansskillnad i hur brevets skribent uttrycker sig i de olika breven. Man kan märka en utveckling från det att vederbörande först nämner att det snart kan vara dags för Muffin att dö, till det att uttrycka att Muffin nu vet hur det var att dö. De två utvägarna som beskrivs flera gånger, det är att författaren menar att antingen är döden en vila och då är döden ingenting att vara rädd för eller så förs man någonstans till ett evigt liv och lever där i lycka och då är döden något att längta efter.²¹ Författarna beskriver att marsvinet äter upp breven, han tuggar sönder de flesta av dem så att de liknar snöflingor.²² Det sista brevet han får, det kan han bara äta någon tugga av. I detta beskrivs utvecklingen av sjukdomsförloppet och förberedelsen inför det oundvikliga.

Boken tar upp förberedelserna av Muffin inför döden och begravningen. Man väljer att lägga honom i en låda och han får med sig sådant han tyckte om, ett marsvin i lera som liknade hans fru, teckningar på barnen, en bit gurka, en bit knäckebröd, lite mandel, maskrosor och ett brev.²³ Författarna visar på uppföljningen av det som hänt, det som hjälper barnen att aktualisera sorgen och hantera den genom att hitta sätt att uttrycka den. Denna bilderbok hjälper barn som förlorat sitt husdjur, att beröras i tankegångarna. De får hjälp med sin krisbearbetning av det enkla raka språket och de uttrycksfulla bilderna.

I Gudrun Mebs bok om *Birgit* är det lillasystem som på ett vardagsnära sätt berättar om händelserna och reaktionerna när storasystem drabbats av en tumörsjukdom. Boken följer det psykologiska mönstret där man utgår från barnets konkreta frågor och reaktioner. Redogörelsen blir ett sätt för lillasystem att bearbeta det som sker. Vi får följa lillasystemens tankar, där hon konstaterar att hon inte riktigt förstått det än, när pappan försöker berätta om storasystemens sjukdom. Hon hamnar i krisens första skede. Mamman berättar för henne en andra gång och även farmodern finns där för henne, men hon känner att de vuxna inte har riktigt tid för henne så mycket som hon skulle önska.

¹⁷ Ulf Nilsson och Anna-Clara Tidholm, *Adjö, herr Muffin*, Stockholm 2002, s. 1

¹⁸ Lindgren och Arnold, s. 1

¹⁸ Nilsson och Tidholm, s. 10

¹⁹ Nilsson och Tidholm, s. 14 ff

²⁰ Nilsson och Tidholm, s. 5

²¹ Nilsson och Tidholm, s. 41

²² Nilsson och Tidholm, s. 6

²³ Nilsson och Tidholm, s. 30-37

Hon har behov av att ställa en massa frågor, men det verkar inte alltid vara läge för det. Läraren i skolan förstår inte att koncentrationen inte är på topp. Hon behöver kämpa sig vidare in i nästa sorgefas. Hon känner oron hos de vuxna men de delar inte all information med henne. De vill skona henne från det. Hon har behov av att få ta aktiv del av allt som de andra vet. Författaren låter henne ge uttryck för detta, att sorgen kan bli värre när man inte får vara med i hela skeendet. Hon letar själv i lexikon för att försöka få reda på vad där står om den sjukdom systemen fått. Vid ett tillfälle håller hon andan för att försöka sätta sig in i hur svårt Birgit har det. Hon sörjer och oroar sig, men hon får bara hälsa på Birgit på sjukhuset en gång. Besöket är fyllt av glädje och det gör att hon hoppas hela tiden på att systemen ska bli frisk. Hon blir uppmuntrad att förbereda sig för systemens hemkomst. Hon virkar en mössa som hon ska ge till henne när hon kommer hem. Antingen kan det vara så, att alla fortfarande hoppas att allt skall gå bra, eller är det så att de vuxna i sin sorg inte orkar berätta om det som ska ske för lillasystemen. Det kan vara så att de vill att deras lilla dotter ska sysselsättas, så att hon inte tänker för mycket på hur svårt det är för hela familjen. Deras omtanke om henne kan göra att de ger falsk tröst i form av att de ger felaktiga förhoppningar om att storasystemen nog kommer att bli frisk. När systemen dött är det farmodern som berättar det och tar hand om lillasystemen som har många tankar att uttrycka. Det beskrivs som att hon fryser och försöker förneka det hon fått höra. Mamman säger att Birgit somnade in, men det kunde lillasystemen inte förstå för när man somnar brukar man vakna och Birgit kommer inte att vakna. Här skildras det hur viktigt det är att inte använda felaktiga bilder för små barn. Lillasystemen får inte vara med på begravningen för pappan säger, att det är en sorglig tillställning och ingenting för barn.²⁴ Hon har sina egna konkreta funderingar om det finns 2 Birgit, en som är död och en som kan flyga mot himlen och hon undrar om hon någon gång ska kunna känna beröring från storasystemens själ. Hon funderar över om systemen kan vara arg på henne när hon lägger leksakerna i rummet hur som helst, men mamman tröstar med glädjande minnen och ger henne systemens ena tröja. Dåtid, nutid och framtid knyts samman i lillasystemens tankar och hon söker sig framåt i sorgbearbetningens olika faser fram till nyorienterandet.

I *Klara Clareana* berättar författaren Ulla Lundqvist om den elvaåriga Klara som mister sin mamma i en tumörsjukdom. Redan inledningsvis förmedlas Klaras känslor om att hon anar att något är fel. Hon verkar vänta på telefonsignalen och ställer frågan: Kan man veta på förhand när någonting hemskt ska hända. Känna det på sig, inuti, på något oförklarligt sätt: en oro som gör att man inte riktigt bryr sig om vanliga saker, liksom.²⁵ Hon har flera sorger i bagaget och hennes yttre levnadsvillkor för henne till en annan ort. Hon framställs som att hon upplever att allt spelas upp som på en film framför henne, sådan är hennes chock när hon får reda på att modern dött. All sorg känns i hennes kropp och i hennes beteenden. Hon är som förlamad och bedövad. Här kommer den andra sorgefasen. Några tårar har hon inte kvar. Hennes känslor av förnekelse finns där. Hon beskrivs som att hon vill vara ingenstans, där inget finns att se och där inget finns att höra. Hon vill värja sig för det besked hon fått. Sömngångaraktigt letar hon i fotoalbum och börjar bearbetandets långa process samt sökandet efter släktingar. Författaren låter Klara Clareana uppvisa en bestämd sida när hon går för att se sin mamma. När hon kommer dit känner hon åter känslor av överklighet och menar att kroppen inte är människan. Detta är en välbekant kropp men allt det andra är borta och kommer aldrig åter.²⁶ Här framställer författaren accepterandet som en möjlig punkt att sträcka sig mot; även om hon inte är där ännu i sitt sorgearbete. Gråten finns där som en kanal för förtvivlan.

²⁴ Gudrun Mebs, *Birgit*, Malmö, 1985, s. 46

²⁵ Ulla Lundqvist, *Klara Clareana*, Stockholm 1988, s. 11

²⁶ Lundqvist, s. 28

Den för henne på långa gungande dyningar en liten bit närmare den verklighet som hon ändå måste vara i och som hon börjar ana att man inte kan knäppa av som ett teveprogram.²⁷ Innan hon åker iväg med sin mormor till den nya orten, finns det beskrivningar av henne som antyder att hon i sorgebearbetningens första faser kan känna spår av accepterande och nyorientering. Författaren framställer huvudpersonens sorgearbete som att det kan finnas spår av alla sorgefaserna nästan samtidigt. Hon uttrycker att det är bättre att bryta upp än stanna kvar där allting påminner om ett liv som man ändå aldrig kan få tillbaka.²⁸ Känslor av förvirring blandas med trötthet. Klara beskrivs som att hon upplever att sorgen får sällskap av många andra känslor. Ibland vet hon inte riktigt vad som hänt, men så kommer det över henne igen med sin hemska tydlighet. Sekund läggs till sekund, minut till minut, timme till timme. Av dagarna blir dagar och nätter och plötsligt en dag efter många minuter och timmar och dagar så skrattar Klara igen.²⁹ Det sker när hon får höra om någon som gjort fel i skolan. Författaren låter därmed ett humoristiskt infall bli en del i trösten. En annan hjälp i trösten förmedlas genom läraren, enligt författarens framställning. Han ger henne en bok som blir en hjälp att tolka känslorna av sorg. När hon reser tillbaka i minnenas tidevarv förundrar hon sig över att även om hon inte varit direkt glad över den nya tillvaron känner hon trygghet. Hon reser till mormor och den yttre resan blir samtidigt en inre resa till en ny identitet med två namn: Klara Clareana.

I boken *Lycka till Robinson* av Vibeke Marx berättar pojken Robert. Författaren låter pojken ta fram sina frågor och upplevelser i anslutning till den sorg familjen går till mötes när mamman får vetskap om att hon ska dö. Chockfasen börjar med att Robert blir vimmelkantig, när han hör sin moder tala i telefon. Han frågar sig varför modern talat i telefon om att hon skulle dö och när hon kommer för att säga god natt, låtsas han sova. Han når förnekelsefasen. Han känner ilska och han får huvudvärk. Han sparkar på allt han ser när han går till skolan och han är okoncentrerad och läraren klagar över att han slåss. Mormodern tröstar Robert som försöker ta upp sina frågor med styvpappan och med mormodern men han blir bortviftad, så han rymmer och söker upp sin biologiske pappa. Den yttre resan som rymningen innebär blir samtidigt en slags inre resa där han upplever allt möjligt som är omöjligt att komma igenom, där han bearbetar sin situation. Han blir bestulen i den yttre meningen och i den inre meningen tas det käraste han äger ifrån honom och han menar; jag måste hitta någon att tycka om, så att det stora hålet i magen försvinner.³⁰ Denna beskrivning kännetecknar den tredje fasen. Det yttre sökandet efter tryggheten och den nyorientering mot framtiden som Robert letar efter kommer inte där han först tror sig finna den hos den biologiske pappan utan hos sin mamma, styvpappan och lillebror. Avslutningsvis observerar Robert ett träd utanför fönstret och det famnar växandets möjligheter. Med det kan författaren uttrycka en bild för detta att Robert får utvecklas och växa i mognad igenom sorgen.

²⁷ Lundqvist, s.31

²⁸ Lundqvist, s. 56

²⁹ Lundqvist s. 46

³⁰ Vibeke Marx, *Lycka till Robinson*, Stockholm 1990, s. 59

I Cannie Möllers bok *Liv och döden* uttrycks motsatserna glädje och sorg i huvudpersonens liv, samtidigt som hennes namn är Liv. Handlingen börjar med information om huset där Liv bor, det hus där Liv ser bristerna. Samtidigt får hon uppleva svåra brister i sitt känsloliv när pappan blir sjuk och dör. Hon får se honom avsvimnad och det är en traumatisk händelse. Det framställs att hon redan som 4-åring fått vetskap om pappans vacklande hälsa och det har satt djupa spår hos henne, vilket gör att man skulle kunna ana att det Dyregrov skriver om beträffande posttraumatisk stressyndrom, det skulle kunna anas i hennes karaktär. Livs mamma är på väg att föda lillasyster Lotten och Liv måste ta hand om hushållet. Detta att låta sorgen möta livet, det kan vara ett sätt från författarens sida, att uttrycka att den fjärde sorgefasen riktar Liv framåt mot accepterandet och nyorienteringen. Liv känner på sig när pappan ska dö, men hon får inte vara hos honom på grund av infektionsrisken. När farmodern meddelar dödsbudet får hon en obehaglig klump i halsen som inte går att svälja ner.³¹ Här finns det kroppsliga symtom i det sorgearbete som ska ta sin början. Hon sätter händerna för ansiktet och tjuuter. Hon ylar som ett djur, beskrivs det som. Hon vet inte varifrån ljudet kommer, det bara finns där och det måste ut. Annars går hon sönder.³² Chocken gör henne inte paralyserad, hon kan leva ut sin sorg. Hon är lite förberedd. Det berättas att hon vänder nosen mot månen och undrar om det är dit pappan farit. Hon slänger sig på magen i vardagsrummet och gräver sig fast i mattan för att inte falla av den jord som börjat snurra för fort i hennes funderingar. Trots att hon får vetskap om det som hänt, finns känslor av förnekelse. Hon förväntar sig att pappan ska vara med när mamman och lillasystern kommer från sjukhuset. Hon upplever det som en mardröm att pappan dött och hon upplever att tårarna gör som de vill. Liv framställs som stark i sitt sorgearbete. Hon tröstar de andra och hon har förmåga att leva ut sin sorg bland annat i en skolpjäs.

Det verkar som om pjäsen presenterar olika delar i sorgen och att olika resonemang om månen och det ovanför oss utgör en viss betydelse i bearbetandet här. Författaren skriver att rymden var full av stjärnor och att Liv hade uppnått den totala tyngdlösheten. Hon svävade.³³ I pjäsen spelar Liv vetenskapsman och hon experimenterar med olika vätskor för att försöka hitta botemedlet så att hon kan ge liv åt den som är död. I pjäsen döljer sig nyanser av Livs sorgearbete. Vetenskapsmannen i Livs gestaltning kan leva sig in i en chockfas när experimentet inte fungerar från början. Hon kan leva sig in i förnekelserna och kampen emot det spöke och de mardrömmar som infinner sig. Hon kan yla och skrika ut sorgen. Hon kan kämpa och ta nya tag för livet och arbeta vidare på sina experiment. I drömmarna arbetar sig både Liv och mamman igenom sorgen. Den döde blir en transcendent närvaro som leder dem igenom sorgen och deras liv orienteras framåt.

I Kristoffer Leandoers bok *Änglar i hissen* följer vi sorgearbetet igenom böner eller om någon vill kalla det en inre resa. Resan som beskrivs som en resa i rummet är samtidigt en resa igenom den kamp han utkämpar i sorgens inre rum. Här möter läsaren bilden av ett äventyr med förvandlingar. Det rubriceras att huvudpersonen har möjlighet att förflytta sig till andra högre nivåer Det förmedlar att det är en bok för ungdomar och inte för mindre barn. David Larsson saknar en fadersgestalt och han mister sin käresta Ursula i en olycka. När hans gravida mamma ska föda barn hemma och David känner oro för att hon också ska lämna honom använder han bönen som en hjälp i sitt sorgearbete. Igenom bönen kommer han in i en hiss via trädgården.

³¹ Cannie Möller, *Liv och döden*, Stockholm 1989, s. 9

³² Möller, s.38

³³ Möller, s. 17

Hissen går upp och ner mellan jord och himmel och mellannivåerna och för David som åkt upp utbreder det sig en parallell värld, en tillvaro där träd växer ur parketten och där alla sover utom de bevingade och skogvaktaren med sina hundar. Skogvaktaren söker väcka den sovande Ursula. Där uppe i himlen får David kämpa på olika sätt; ställas öga mot öga med sitt sorgearbete, enligt författarens beskrivningar. Så småningom kommer han tillbaka till sitt hem och till sin mamma som nu fått en dotter, vars framtoning verkar bekant och därför får namnet Ursula. Här möts död och liv. Namnet och det sociala sammanhanget förenar. Författaren framställer det som att det tycks vara Davids naturlag att alla lämnar honom och David ifrågasätter om det finns någon tröst att få. Han slår upp dörren mot stormen, han går in i chockfasen inför tanken på att bli lämnad helt ensam. Han går rakt ut i tomma intet med sin oro och sin sorg. Det klivet för honom in i en hiss, vilken för honom in till andra våningar han inte känt till förut; vilket säkert ska vara en bild för det omskakande som sorgearbetet innebär i tankarna. Han kämpar för att hålla sig kvar. Det är stopp. Tvärstopp i musklerna. Armarna skakar och han har kramp i båda händerna.³⁴ Här presenterar författaren reaktionerna som kännetecknar den andra sorgefasen. David ger utlopp för sina frågor till de bevingade gestalterna. Somliga av dem han möter hjälper honom i hans frågor, medan andra stjälper hans orientering mot den fjärde sorgefasens nyorientering. Här prövas hans självbild och möjlighet att själv söka sig framåt i det som känns rätt för honom. Som ett uttryck för hur snårigt sorgearbetet kan vara, att man kan vara inne i alla faserna samtidigt och känna acceptering av det som hänt samtidigt som man fortsätter ifrågasätta och förneka, framställs David som att han har problem med att hitta ut igenom korridorerna där uppe och han har bekymmer när han ska komma in i trädgården igen. Det kan ses som en bild för att han har svårt att finna sin identitet och ta mark igenom sorgearbetet.

På vägen mot acceptandet av Ursulas död får han se skogshuggaren förvandlad till Ursula. Vid ett första skede vill han ta henne med sig ner till jorden igen, till vilket pris som helst. När han märker hennes förändring och hur hon kan styra hans tankeverksamhet, rymmer han. Han arbetar sig framåt mot insikten om att en förändring hos honom är nödvändig för att han ska nå vidare i sitt liv. Det är när David ser en oändlig skog och han står han öga mot öga med sitt inre växande och med dem som lämnat honom, som chockfasen blir tydlig i författarens beskrivning. I kampen mot skogvaktaren och dennes hundar drabbas David av chockfasens efterdyningar av vrede, det som vi kan kalla den andra fasen. Författaren beskriver det som att drivkraften blir Ursula och tanken på henne för honom fram till nyorienteringen där han kommer tillbaka från sin resa i drömmen och får träffa sin lillasyster Ursula.

I Elsie Johanssons bok *Lindansaren* möts kärleken och döden. När cirkusartisten Bolek faller från grannens balkong, hamnar grannen Patrik genast i ett chocktillstånd. Det beskrivs som att hela världen var i gungning och huller om buller – balkongen där han stod, husen mittemot, raderna av fönster, allt tumlade runt som i en vildsint centrifug och pojken rycktes med och for runt några varv mitt inne i snurret. Det dånade i luften omkring honom, men dånnet han hörde fanns inne i hans huvud. Benen bar honom inte, de blev mjuka som gelé.³⁵ Här låter författaren chock och förnekelse gå hand i hand. Patrik förstår inte det som hänt och han vägrar fatta denna traumatiska upplevelse. Eftersom ingen från början känner till alla hans funderingar får han heller ingen hjälp meddetsamma.

³⁴ Kristoffer Leandroer, *Änglar i hissen*, Falun 1998, s. 13

³⁵ Elsie Johansson, *Lindansaren*, Falun 1995, s. 7

Sorgesituationen blir komplex eftersom det finns så många frågor om själva händelsen och olika skuldkänslor och anklagelser lyfts fram. Här finns det i sorgearbetet en diskussion om kultur, moral och olika värderingar. Sorgen växer sig stark i konflikten mellan liv och död hos Patrik. Han rymmer för att försöka slippa höra om det som hänt och hans skuldkänslor blir så tunga att han själv tycker sig träda in i Boleks situation och gå på lina, som ett slags ställföreträdande lidande. Frågorna hopar sig, om Farbror Bolek verkligen är död, var han finns någonstans och hur han ser ut, om han vet hur olyckan gick till, om han kan se Patrik. När Patrik fallit känner sig systemen Bella och fästmannen Jerri, Boleks son ordlösa. Det känns som om de satt i en kupa av glas.³⁶ Det kännetecknar den första sorgefasen. De är chockade men upplever att de behöver aktiveras. De söker sig framåt mot ett accepterande, vilket kännetecknar den fjärde fasen. De börjar prata med Patrik och så får han hjälp att bearbeta skuldkänslorna. Samtalen med Patrik och sökandet efter sanningen hjälper alla att nå in i den fjärde sorgefasen, beskriver författaren. De berättar minnen för varandra, om Boleks liv som cirkusartist. Patrik får Boleks amulett, vilken han kastar ner i Boleks grav samtidigt som han säger något till Bolek. Det bildar försoningen för Patrik. Det framställs samtidigt som en del i trösten.

Huvudpersonen 17-åriga Johan i Björn Håkansson's bok *Stoppa döden* inleder med att uttrycka sin ilska över mammans sjukdom med begreppet plåtskalle. De yttre tecknen över sorgbearbetandet inom honom visar sig som andnöd. Han har fått en chock, som han ger uttryck för: ”Jag hade en känsla av att gå djupt ner i en krater. Jag var ensam, jag gick mjukt och tyst i mina gummiskor men det dunkade i min trötta skalle vid varje steg.”³⁷ Författaren beskriver det som att han inte vet om han drömmer eller befinner sig i vaket tillstånd och han betraktar sig själv: ”Jag höll upp min egen hand och betraktade den noga medan jag gick ut. Jag tyckte den såg egendomlig ut”³⁸ Han försöker förneka det han upplevt. En känsla av överklighet infinner sig och det beskrivs som, att han betraktar sig själv och säger: Men det värsta var att min egen kropp hade förvandlats till ett sådant ting, som nu betraktade mig allvarligt och trädde fram inför mitt ansikte och presenterade sig, som om vi aldrig setts förut.³⁹ Här visas det tredje tillståndet av förlamning och apati. Att förståelsen för vad som håller på att hända sker etappvis beskrivs med de raseriutbrott som kommer från Johan emellanåt. När han går med flickvännen Anna på Gröna Lund börjar han skrika. Det förklaras som att vildjuret inom honom måste ut och då får han hjälp av Anna genom att hon lyssnar och bryr sig om honom; även när gråten kommer efter skriken och den andra fasen också kan tangera den tredje och fjärde. Olika yttre skeenden gör Johan för att bearbeta det som håller på att ske. Det handlar om stor sorg som ska komma, den oro som finns i nuläget och de konflikter och den smärta som funnits där sedan fadern lämnat dem vid skilsmässan. Det lutar åt att det här bli för traumatiskt för honom. En vattenkran i köket får med sitt droppande effekten att han börjar tänka på minnena. Han ser i fotoalbum. Han funderar över hur mamman brukade göra. Han städar frenetiskt. Han ger utlopp för sin sorg., beskriver författaren. Han vill stoppa döden och det löftet ger han henne att han vill utbilda sig till läkare.

³⁶ Johansson, s. 122

³⁷ Björn Håkansson, *Stoppa döden*, Stockholm 1984, s. 5

³⁸ Håkansson, s. 7

³⁹ Håkansson, s. 24

Det kan ses som en nyorienterande fas. Det skildras att det är mamman som förbereder Johan på sorgen och tröstar honom genom att tala om att fågelsången över jorden alltid fortsätter med nya generationer.

I Peter Pohls och Kinna Gieths bok *Jag saknar dig, jag saknar dig* beskrivs en trafikolycka och det komplexa sorgearbete som följer efteråt. Det handlar om skuld känslor, om traumatiska upplevelser där flera sett skeendet och det handlar om flera olika personers sorgearbeten som ställs mot varandra. Martinelle, kallad Tina, mister sin tvillingsyster Cilibelle, kallad Cilla. Chocken, fruktan och apatin: de tre sorgefaserna infinner sig samtidigt, enligt författarnas beskrivningar. Tina skriker och ber att systemen ska resa sig upp. Det är som om en scenisk film spelas upp för henne. Allt är överkligt. Hon förnekar händelsen och förväntar sig att tvillingsystemen ska komma ut från sjukhuset. För Tina blir sorgen en verklig traumatisk identitetskris. Tårarna och skuldkänslorna flödar. Hon står öga mot öga med sin egen döda tvillingsyster och all sorg som kommer från de andra blir också en slags egen anklagelse över varför hon fick leva. Hon får ta emot andras upplevelser av den likhet mellan systrarna som spelar ut sorgen från deras sidor, och hon får trösta andra. På det sättet framställer författarna det, att så är det i skolan där hon får berätta och hon får gå in i dialog med tvillingsystemens alla kamrater och spela hennes musik, spela en pjäs och sörja med dem. Författarna formulerar den första sorgefasen i Tinas rop till sin förolyckade syster: *Jag saknar dig, jag saknar dig*. Det ropet blir till en växande insikt om den egna identiteten som utvecklas alltmer i de situationer hon får gå in i där hon utgör trösten för de andra. Andra kan säga att tvillingsystemen har det bra nu, men det upplever inte Tina som någon tröst. Däremot beskrivs det att Tina upplever tröst när hon skriver dagbok och dikter. Hon läser lyrik och hon läser om andras sorg. Ett annat sätt att bearbeta är genom att återvända till olycksplatsen och tala om det som hänt. Det uttrycks också att hon erbjuds hjälp från psykolog.

Tina ser sin syster i den egna spegelbilden. Författarna låter Tina spegla sin sorg i de dialoger hon för med systemen i någon form av drömtillstånd. När hon ser sig själv i spegeln ser hon tvillingsystemen och i det speglar hon både sin sorg och sin tröst. Allt vävs in i vartannat av författarna. I hemmet finns där många olika tankar i sorgen. Mamman tänker tillbaka på den sista frukosten och på hur Cilla tackat för allt. I tankarna görs efterkonstruktioner i bearbetandet. Hon tänker att Cilla nog anade vad som skulle hända och därför tackade för allt. Pappan låser in sig i sin sorg men efterhand börjar han finna tröst hos Tina och de andra i familjen och när samtalen börjar så kan chockstadiet övergå i ett skede av fortskridande sorgprocesser. Trösten för den man som kört på Cilla beskrivs som obefintlig. Han låter bilen köra utför ett stup och försvinna ner i vattenmassorna och körkortet klipper han i bitar. Han kan inte finna någon tröst. Hans bror hjälper honom och det beskrivs som att brodern lär honom att skrika och gråta som ett barn.⁴⁰ Det framställs som att sorgen går in i olika perioder. Efter lång tid kommer Tina tillbaka till fas 1 och 2 i sorgearbetet: när hon börjar skrika om nätterna. Hon går tillbaka i ett skede där hon förnekar det som hänt och hon förnekar i viss mån sig själv. Hon svarar med systemens namn i telefonen. Det som hjälper henne in mot nyorienteringsfasen är förutom alla samtal, musiklyssnande och pjässpelande, bland annat att hon knyter nya kontakter och får nya relationer med kamrater. Hennes egna ord för trösten skildras som: Först när jag nästan hade kvävts bland de tunga skuggorna på botten, kunde jag inse glädjen i glittret som spelar över det lekande skvalpet på ytan.⁴¹

⁴⁰ Pohl Peter och Gieth Kinna, *Jag saknar dig, jag saknar dig*, Stockholm 1992, s. 244

⁴¹ Pohl och Gieth, s. 254 f

3.1 Jämförande synvinklar

En första iakttagelse som alla tänker när det gäller sorg, är att det egentligen inte finns någon tröst som kan förändra det tillstånd man drabbats av. Denna tanke finns genomgående i sorgearbetet och det kommer till uttryck särskilt i de böcker som är skrivna för de äldre ungdomarna. När de är inne i bearbetandefasen och ropar ut sin sorg, kan de också ge uttryck för olika livsfrågor: om det finns någon mening med livet och hur man ska kunna gå vidare. Det framkommer i litteraturen att frågorna som de sörjande ungdomarna ställer om det som hänt är viktiga att ge uttryck för. Det är en del i den läkande processen att de får ge utlopp för det som de tänker på. Sorgeprocesserna hos ungdomarna återges som olika förlopp där ungdomarnas tänkande kring det som hänt förändras successivt. Detta skeende beskrivs som en utveckling där svängarna tas ut ordentligt och där alla minnen bearbetas av och an. Med utgångspunkt från det kan man reflektera över om det kan vara så, att dessa beskrivningar av olika nivåer i ungdomarnas sorgbearbetning, kan närma sig Sigmund Freuds dynamiska modell beträffande psykets indelning i överjaget, jaget och detet: en modell där överjaget representerar lagar och konventioner, där detet står för olika drifter och där jaget försöker balansera mellan de andra två. Beskrivningarna av sorg och tröst skulle kunna ses som skeenden där olika aspekter i ungdomarnas psyken gestaltar olika sidor som möjliggör att sorgen kan övergå i tröst. Man kan undra, om trösten kommer från överjaget som vill föra fram en strängt förmanande men vardaglig underton till jaget. Men kan tänka sig att de undermedvetna begärande krafterna i oss fordrar att vi måste gå vidare efter det som inträffat. Det handlar om självbevarandedrift möjligtvis härledd ur detet. Överjaget i oss kan ha specifika egenskaper inprogrammerade som gör att sorgen aldrig får övertaget. Möjligen kan det vara så, att jaget helt faller samman och att ett nytt jag byggs upp i trösten. I ungdomsböckerna ser vi det perspektivet att de sörjande har förändrats när de kommit igenom sorgearbetet. De framställs som psykiskt starkare. Efter det att ungdomarna först har befunnit sig i ett psykiskt instabilt tillstånd, där rop och tårar avlöst varandra kommer krafterna och glädjen tillbaka.

I bilderböckerna och böckerna för de mindre barnen där är framtoningen lite mjukare av sorgens påverkan på karaktärerna, medan trösten är ännu mer djupgående. Ungdomsböckernas författare förmedlar att de sörjande inte känner igen sig själva. Sorgen beskrivs djupare och mer nyanserat, vilket visar författarnas kunskaper om mognadsgraden hos ungdomarna. De fysiska beskrivningarna av sorguttrycken är framträdande hos gestalterna, när det gäller ungdomsböckerna. Alla framställer sorguttrycken hos sina gestalter som att de genomgår alla 4 sorgefaser och att det kan skifta mycket mellan olika dagar och olika tillfällen vilken sorgefas som är den mest framträdande. Man kan uppfatta beskrivningarna av sorguttrycken hos ungdomarna som att alla sorgefaser inte beskrivs lika framträdande hos alla. Chockfasen kan beskrivas med hjälp av tårar, tvivel och frågor hos en karaktär, medan det hos en annan författare kan skildras med plötsliga obehärskade uppföranden. Författarna som skriver för de yngre barnen har ingen betoning på chockfasen. Någon accentuering på den andra sorgefasen som innefattar sorguttryck som fruktan och protest är inte heller så framträdande beskrivet i böckerna för de yngre barnen. Det visar författarnas kunskaper om barns mognadsgrad, att de inte fördjupar sig i dessa djupa känslouttryck, det har att göra med att de små barnen helt enkelt inte förstår det och det skulle kunna uppfattas som skrämmande för dem. Inte heller den tredje sorgefasen framhävs särskilt i bilderböckerna. *I Farmor och paradiset* ges lite utrymme för dessa sorgefaser hos farmor. Det är kort och enkelt beskrivet. I *Allrakäresta systemer* finns där uttryckt att bokstäver bytt plats. Det skulle kunna vara ett sätt att formulera kopplingen till den form av sorgprocess Barbro tycks vara inne i.

Det framställs som att hon verkar tvivla på föräldrarnas kärlek, eftersom hon fått en lillebror som kräver mycket passning. Man skulle kunna uttrycka det som att hon sörjer sig själv, över att hon inte ensam är den som står i främsta rummet hos föräldrarna. Tvivlet finns där som den första sorgefasen. Det är skrivet som ett äventyr, men man kan tolka in barnets känslor i äventyret. Här finns bilder som antyder att det här är en bok som inte är skriven för de allra minsta barnen, utan för barn som nått in i skolåldern. Beroende på hur långt man nått i mognad kan man ta till sig boken på olika sätt. Det är en styrka i denna berättarkonst hos författarna. Antingen kan man läsa det endast som ett yttre fantiserat äventyr eller kan man läsa in en krisbearbetning. Den andra sorgefasen skulle kunna tolkas in i de tårar som hon faller när hon får reda på att när rosenbusken vissnar kommer den av henne fantiserade tvillingsystemen att dö. Beskrivningar av tårar som faller kan naturligtvis höra till samtliga sorgefaser, men det antyds här att Barbro reagerar väldigt starkt. Hon säger ingenting. På samma gång som hon ger uttryck för tystnad rider hon iväg på hästen väldigt snabbt. Ett sådant beteende skulle kunna tolkas som en protest, vilket kännetecknar den andra sorgefasen. Den tredje sorgefasen är inte så starkt uttryckt här. Man skulle kunna se hennes tystnad som en yttring av att hon är alldeles tagen av budskapet och därmed tolka in den tredje sorgefasen i det. Den fjärde sorgefasen uttrycks i beskrivningarna av den positiva vändningen av berättelsen.

Den fjärde sorgefasen framhävs ordentligt i böckerna för de yngre barnen. Det handlar helt naturligt om barns förmåga till aktivitet och det rör deras fina förmåga att visa sprudlande och spontan glädje. Ofta upplevs barn som tröst i sorgearbetet. Det är uppenbart i författarnas skildringar. En annan uppenbar iakttagelse är att det skildras att sörjande ungdomar tröstar varandra. Ibland skildras god hjälp från vuxna och ibland är det ungdomarna som får trösta de äldre. Flera författare skildrar att det är de närmast sörjande som tröstar andra. Hur trösten skildras kan ha att göra med i vilka sorgefaser man beskriver att de sörjande befinner sig i. Det kan vara en utsträckt hand eller en kram som kan vara det enda man kan ta till sig, när man befinner sig i den första sorgefasen. Den som är chockad kan oftast inte ta in budskapet om det som hänt. Det visar författarna. När protesterna och fruktan uppfyller den sörjande handlar det om att där finns någon som lyssnar. Det behovet finns inskrivet i böckerna.

Böckernas författare framhåller att andra människors beteenden runtomkring kan underlätta för ungdomarna, så att sorgprocesserna kan övergå i tröst. Ofta är det en samverkan av olika faktorer som bidrar till tröst, vilket litteraturen har visat. När författarna skriver om livets sårbarhet, anpassar de sina beskrivningar noggrant efter barnens ålder. I bilderböckerna är det den öppna famnen och tryggheten som är det viktigaste, samt de konkreta enkla beskrivningarna. För ungdomarna byggs berättelserna på med lite mer komplexa situationer. Författarna anpassar sina sätt att skriva för att det ska passa den läsekrets de riktar sig till. Det gör att alla läsarna kan bearbeta sina frågor i förhållande till personerna i böckerna. Det är värt att uppmärksamma att varje boktitel signalerar ett direkt tilltal. Det är viktigt att notera att författarna låter ungdomarna tala. Författarjaget utgår från ungdomarna och deras situation. Därutöver kan man se hur bilderna på framsidan av varje bok hänger ihop med det budskap författarna förmedlar. En annan aspekt värd att nämna är att det förekommer många dialoger i böckerna. Det gör att läsaren kan gå in i dialogerna och eventuellt känna igen sig. De sörjande huvudpersonerna i ungdomsböckerna söker sig framåt i sitt sorgearbete. Detta kan tolkas som att författarna har en pedagogisk infallsvinkel till läsarna.

Sorgerna kommer till huvudpersonerna antingen genom budskap från en familjemedlem om en svår sjukdom, eller genom att de hör ett telefonsamtal, där de förstår att deras anhörig är svårt sjuk, eller också får de uppleva smärtan av att se när någon förolyckas; vilket är oerhört traumatiskt. Det försvårar sorgearbetet, vilket beskrivs i litteraturen. Vid traumatiska omständigheter tar det längre tid att komma fram till acceptandet och orienteringen framåt. Det ser vi i skildringarna av olycksfall. Skuld känslorna beskrivs mycket ingående.

Ibland finns det en religiös eller andlig ton i bakgrunden när man berättar om det som hänt, ibland finns där en koppling till växandet i naturen. En annan aspekt där livet gör sig påmint mitt i sorgen, är de fall där det nära i tiden också finns en ny födelse, och att man ser det barnet som det nya livet man fick istället och att det i det finns en tröst, en uppgift att orientera sig mot. Detta är fallet i t ex *Änglar i hissen* och i *Liv och döden*. Kristna värderingar och böner finns också som en given del i en del av böckerna, medan andra skriver på ett allmänmänskligt sätt. Klara Clareana har dubbla namn, vilket skulle kunna tolkas som att hon har förändrat sin identitet igenom sorgearbetet och därför har namnet också fått en liten ändring. I vårt mångkulturella samhälle läggs det säkert ut andra aspekter av åskådningar som passar för andra religiösa inriktningar. Vi har exempel på drömtydningar och filosofiska frågor om mening och mål och om att som en del få uppgå i helheten, som t ex i *Jag saknar dig, jag saknar dig*. I *Änglar i hissen* finns där en antydning om att det finns en högre verklighet. Sorgearbetet riktas in i denna verklighet, samtidigt som det är en inre process. Flera bearbetandeprocesser beskrivs i böckerna som möten med den döde som beskrivs som andligt närvarande tills den sörjande fått hjälp att gå vidare.

Många beskriver sorgearbetet som en resa genom minnen, äventyr, upplevelser och mognad. Några av ungdomarna försöker rymma hemifrån för att få hjälp att klara av det som hänt. Här har vi exempel som Robert i *Lycka till Robinson* och Patrik i *Lindansaren*. Man letar efter svar på sina frågor, man letar t ex efter en biologisk pappa. Det framställs som att rymmandet i sig inte ger några färdiga svar utan att det bildar en slags paus i vilken man får möjlighet att fundera över hur man ska hantera situationen. Det kan vara så, att man kommer på att det man gav sig ut för att söka, det fanns därhemma. Resan igenom den inre mognaden kan ses på samma sätt. Ett speciellt exempel är *Allrakäresta syster*, där bearbetandet är inriktat dels mot det egna jaget och dels mot förhållandet i familjen när lillebror fötts och oron finns för att han ska komma att betyda mer för föräldrarna.

För de små barnen skriver man mycket kort och enkelt. Man använder inte några krångliga bilder. I *Farmor och paradiset* där möts barnet av musik när farfars sista andetag dansar ut. Den bilden är mer ett uttryck för att sorg och glädje möts. De stora känslouttrycken som kan finnas i litteraturen för de äldre barnen, de är beskrivna lite försiktigare för de yngre barnen. Det finns inte några beskrivningar av obehärskade skrik i böckerna för de yngre barnen. I boken *När farfar blev ett spöke* beskrivs det att Erik gråter framför farfars fotografi. Det känns som en försiktig framställning och den är gemensam för bilderböckerna. Här får tryggheten och den hänsynsfulla framställningen accentueras ännu mer, för att barnen inte ska bli skrämde.

I flera av ungdomsböckerna, t ex i *Stoppa döden* beskrivs ordentliga vredesutbrott. De sörjande uttrycker ilska över det som hänt och över den som lämnat dem. Författarnas skildringar av detta är betydelsefullt, med tanke på att läsare som hamnat i liknande situationer ska kunna lära sig förstå hur sorgen kan kännas ordentligt i kropp och psyke och hur viktigt det är att inte förtränga sorgens olika yttringar utan våga bearbeta allt. Läsarna får kunskap i sorgprocesserna och att det inte är fel att känslorna pendlar på det här sättet som författarna beskriver. Ungdomarna får insikt i hur man kan reagera på så många olika sätt vid sorg och att det är grundläggande för den psykiska hälsan att bearbeta sorgen. Det ger insikt i det egna livets yttringar. Det ger kännedom om hur varsam var och en kan behöva vara om den andre som sörjer. Flera författare låter sin huvudperson få ta emot en bok som hjälp vid sorgearbetet. Det är ett sätt att visa att det här med att läsa det författarna skriver om, det kan man ha nytta av i det egna livet. Ett annat uttryck som ungdomarna kan använda sig av för att beskriva det överkliga i sorgen och dess första bearbetningsfas, det är att de upplever det som att allt spelas upp på film. Det beskrivs så i Klara Clareana. Författaren visar hur hon förnekar det som hänt. Det beskrivs som att hon inte vill höra det som sägs till henne. När sorgen inte går att bearbeta, letar den sörjande fram utvägar att hantera det budskap som kommit. Denna sida är också viktig att den kommer fram till läsaren, så att ungdomar får hjälp att finna sin identitet igenom sorgearbetet.

I boken om *Birgit* beskrivs att hon får ta emot bilder som hon inte förstår eftersom hennes abstrakta tänkande inte är utvecklat. Det visar att vid möte olika generationer emellan så kan det också finnas samtal där det finns en viss spännvidd mellan det utsagda och det som det finns möjlighet att tolka. Det är en bra kunskap att få från författaren. Det tillför det här momentet, att alla kan ha brister i den kommunikativa processen. Det lär oss att öppenhet är nödvändigt. Man kan tänka sig att det finns en viktig skillnad i den litteratur som skrevs ännu tidigare mot de böcker som analyserats här. Boken om *Birgit* snuddar vid den problematiken. Förr ville man skona barnen från att få vara med i sorgliga sammanhang. Det har säkert avspeglats i litteraturen som skrevs ännu tidigare.

Man kan säga att litteraturen berikar och hjälper läsare såtillvida att de uppvisar lite olika situationer. Därmed kan alla som hamnar i sorg känna igen sig i någon av berättelserna. Det drabbar olika närstående i berättelserna. Barnen och ungdomarna har lite olika ålder. Situationerna har likheter men där finns också en del variationer. Några får uppleva olyckor, andra är med om långa sjukdomsprocesser. En gemensam punkt kan sägas vara allas omtanke om att sorgen måste bearbetas. Den person som försöker förtränga eller låsa in sorgen mår inte bra. Där kan finnas aspekter av detta i böckerna t e x hos pappan till Cilla i *Jag saknar dig, jag saknar dig* och hos Patrik i *Lindansaren*.

En viktig aspekt som alla berör är möjligheten att få tala om minnen, att beröra och att få beröras. Det ses som angeläget att ge alla möjlighet till de eventuella ritualer som behövs. Liv talar på pappans begravning. *Birgit* hade velat vara med på systemens begravning. Ingående beskrivningar finns där om *Muffins* begravning. Olika samlingar och minnesstunder berörs i böckerna, Det kan handla om att spela musik som den bortgångne tyckte om eller att få spela pjäser och leva sig in i det. Framförallt handlar det om att få samtala om det som gör ont och om de ljusa minnena. Några spelar med i pjäser och lever ut sorgen i det. På det sättet håller man minnet levande inom sig, genom att nästan gå i dennes fotspår och lära sig om honom eller henne, för att så småningom klara av att låta vederbörande förbli i minnena.

De läkekrafter som författarna presenterar skulle man kunna sortera in under vad vi kallar assimilering och gestaltning. När ungdomarna tar till sig allt från omvärlden, assimilerar de andra intryck. Antingen håller de med om allt eller också modifierar och gestaltar de den information som finns tillgänglig enligt egna önskemål. Under sorgfasernas olika skeden finns det olika möjligheter att ta till sig de läkande samtalen och att göra de befriande egna gestaltningarna av den egna situationen. Det låter författarna ungdomarna göra, var och en på sitt sätt. Det är berikande för läsarna att ta till sig. Därmed kan man säga att författarna skriver på sådana sätt att där finns en framtidsorienterad tröst och alla delmoment som kan finnas i sorgarbetet finns beskrivet i böckerna. Det finns också några exempel på falsk tröst. Där det finns beskrivet, t ex i *Jag saknar dig, jag saknar dig*, av Peter Pohl och Kinna Gieth, där tar den sörjande Tina själv tag i det, enligt författarna. Det är en viktig utgångspunkt för ungdomar som läser en bok om sorg och tröst. På det sättet kan de lära sig känna igen falsk tröst och inte låta det bli till ett hinder i sorgarbetet.

Det som litteraturen ger läsarna är stöd när man själv drabbas. Man kan lära sig att leta sig framåt i sorgarbetet med hjälp av gestalterna i böckerna. Man kan lära sig att se på andra om det finns någon som kan behöva hjälp som eventuellt har fastnat i sin sorg eller i olika känslor av skuld eller om någon uppvisar annorlunda beteenden. Denna litteratur kan också vara en hjälp vid upprättandet av olika handlingsplaner och olika former av beredskap för att alla på bästa sätt ska kunna ta hand om varandra.

AVSLUTNING

Barn- och ungdomslitteraturen är en god hjälp vid krisbearbetning. De fungerar som barns och ungdomars röster när det oundvikliga drabbar. Litteraturen ses från barnens perspektiv. Det är barnen och ungdomarna som ställer frågorna, som reagerar och som söker sig igenom det som hänt. Ibland får de till och med trösta de vuxna, detta gäller framförallt ungdomarna.

En annan viktig aspekt är att litteraturen följer i stort sett de psykologiska anvisningarna som finns. De anpassar sina sätt att uttrycka sig med tanke på vilka åldersgrupper de skriver för. De följer mönstret för sorgbearbetning på det sättet att alla 4 sorgfaserna finns med på olika sätt hos personerna i ungdomsböckerna. I bilderböckerna är det som skrivs om sorg anpassat efter mindre barn och därför är inte alla sorgfaser så uttalat framställt hos de små barnen i böckerna, däremot kan det finnas vuxna personer som beskrivs än mer nyanserat i böckerna. Det är ytterligare en styrka hos författarna. Det betyder att de vuxna som läser böckerna för barnen kan tillgodogöra sig böckerna på ett sätt som passar för dem, samtidigt som de små barnen med hjälp av bilder och med ett språk anpassat för dem kan ta till sig det som författarna förmedlar. För ungdomarna finns äventyrsberättelserna, men för de lite yngre barnen förklarar man mer konkret och med fler bilder.

Det finns väl några tankar från äldre tider, om att man ville skona barnen från sorgen, men alltmer visar man på att alla måste få vara delaktiga; eftersom alla sörjer och var och en behöver hjälp utifrån den mognadsgrad man har. Eftersom det är barnen och ungdomarna som är huvudpersoner i böckerna är det deras utgångspunkter som presenteras. Det betyder att om andra runtomkring ger uttryck för något som inte passar barnens och ungdomarnas sätt att sörja framställs det från författarnas sida. Reaktionerna från barnen och ungdomarna lyfts fram ordentligt. Alla betonar att det är viktigt att prata om sorgen och att spegla sig i en annan persons tankar. När orden inte räcker blir det tystnad, utsträckta händer eller en kram, så att den som uttryckt sin sorg kan landa i sin egen identitet.

Var och en som sörjer genomgår sorgfaserna som Dyregrov och många andra pekar på. Det är också så att man kan ledas fram och tillbaka mellan faserna vid olika tillfällen och att sorgen går i vågor. När man tror att man har förstått det som skett, så kommer man plötsligt tillbaka till ruta ett igen och man undrar vad det var som hände, och om det verkligen har hänt. Detta perspektiv finns också beskrivet, så att ungdomarna ska kunna ta det till sig.

Det går att märka när man ser hur ungdomarna förs igenom de olika sorgfaserna att de verkligen får hjälp att sätta ord på sina känslor. En viktig markering som är gemensam för författarnas skildringar är den att det inte finns färdiga svar till alla frågor vi har. En del av böckerna visar detta genom att mot slutet ställa olika frågor. Det är ett bra sätt för att få läsaren att tänka vidare på berättelserna och analysera de egna frågorna som kan uppkomma.

Det finns många olika typer av separationer som kan uttryckas som sorgearbete. Hur sorgen än ser ut, fokuseras det på att man måste ge det tid. Det är bra att finna olika kanaler att bearbeta det som hänt. Det poängteras att alla känslor är tillåtna att uttrycka. Hjälpens betonas starkt från andra, vare sig det gäller hjälp från psykologer eller andra runtomkring. Man ger uttryck för att det allra viktigaste det är att vara medmänniska och göra det som också mindre barn kan göra: visa empati.

LITTERATURFÖRTECKNING

Primärlitteratur

Aakeson, Kim Fupz. & Eriksson, Eva, *När farfar blev ett spöke*, Danmark 2004

Hammar, Victoria. & Sandler, Anna, *Farmor och Paradiset*, Stockholm 2005

Håkansson, Björn, *Stoppa döden*, Stockholm 1984

Johansson, Elsie, *Lindansaren*, Falun 1995

Leandoer, Kristoffer, *Änglar i hissen*, Falun 1998

Lindgren, Astrid. & Arnold, Hans, *Allrakäresta syster*, Stockholm 1949

Lundqvist, Ulla, *Klara Clareana*, Stockholm 1988

Marx, Vibeke, *Lycka till, Robinson*, Stockholm 1990

Mebs, Gudrun, *Birgit*, Malmö, 1985

Möller, Cannie, *Liv och döden*, Stockholm 1989

Nilsson, Ulf. & Tidholm, Anna-Clara, *Adjö, herr Muffin*, Stockholm 2002

Pohl, Peter. & Gieth, Kinna, *Jag saknar dig, jag saknar dig*, Stockholm 1992

Sekundärlitteratur

Andersson, Nils, *Att möta små barns sorg*, Stockholm 1995

Boge, Per & Dige, Jes, *Att möta barn i sorg*, Kristianstad 2006

Dyregrov, Atle, *Sorg hos barn*, Lund 2007

Gyllenswärd, Göran & Polfeldt, Lotta, *Aldrig i livet*, Värnamo 2002